УДК 821.512.145, 82:801.6

Н.М. Юсупова

ӘДӘБИЯТ БЕЛЕМЕНЕҢ ФИКЕР ОФЫКЛАРЫН КИҢӘЙТҮ ЮЛЫНДА
(танылган әдәбият белгече, академик Дания Заһидуллинаның юбилее уңаеннан)

В статье освещается научная деятельность доктора филологических наук, академика Дании Фатиховны Загидуллиной. В ней анализируется методология и методика изучения литературного процесса, определяются принципы и подходы к системному исследованию татарской литературы, выявляются оригинальность и своеобразие историко-литературной концепции ученого. В статье показано значение научных трудов Д.Ф. Загидуллиной для развития татарского литературоведения.
Ключевые слова: Дания Фатиховна Загидуллина, татарское литературоведение, научная деятельность, научная концепция.

The article highlights the scientific activities of the Doctor of Philology, Academician of Daniya Fatihovna Zagidullina. It analyzes the methodology and methodology of studying the literary process, defines the principles and approaches to the systematic study of Tatar literature, reveals the originality and originality of the scientist's historical and literary concept. The article shows the importance of the scientific works of D.F. Zagidullina for the development of Tatar literary criticism.
Keywords: Daniya Fatikhovna Zagidullina, tatar literary criticism, scientific activity, scientific concept.

Филология фәннәре докторы, профессор, академик, Татарстан Фәннәр академиясенең вице-президенты, тәнкыйтьче-галим Дания Фатих кызы Заһидуллина – татар әдәбият белемендә саллы фикерләре, хезмәтләре белән гыйльми офыкларны киңәйткән, шушы юлда үз фәнни мәктәбен булдырган галим.

Фән дөньясына Дания Заһидуллина 1990 елларда килә. 1989 елда филология фәннәре докторы, профессор Тәлгат Нәби улы Галиуллин җитәкчелегендә Мәскәү милли мәктәпләр институты каршындагы аспирантурага керә һәм максатчан төстә әдәбият укыту методикасы мәсьәләләре белән шөгыльләнә башлый. Казан дәүләт университетында татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультеты оешканнан соң, укуын әлеге факультет каршында ачылган аспирантурада дәвам итә. 1993 елда филология фәннәре докторы, профессор Т.Н. Галиуллин, педагогика фәннәре кандидаты, доцент К.Л. Биктаһиров җитәкчелегендә «Татар әдәбияты дәресләрендә лирик әсәрләр өйрәнгәндә укучыларга әхлакый-эстетик тәрбия бирү (V–VIII класслар)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. 2001 елда исә остазы Т.Н. Галиуллин җитәкчелегендә «Татар әдәбият нәзариясенең формалашу һәм үсеш этаплары (XX гасырның беренче чиреге)»

дигән темага докторлык диссертациясен уңышлы яклый, әдәбият беleme фәнендә абруйлы тикшеренүчеләрнең берсе, татар гуманитар фәнендә XX гасыр татар әдәбиятын диахрон һәм синхрон система буларак өйрәнеп, тулы бер күзаллау, шушы юлда үз концепциясен булдырган галим, узган гасыр башында иҗат ителгән бик күп әдәби ядкярләрне татар укучысына кайтарган текстолог, җәмәгать эшлеклесе булып өлгерә.

Дания Фатих кызы Заһидуллинаның фәнни эзләнүләре берничә юнәлешне колачлый: урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту методикасы, ФДББС шартларында әдәбият укыту методикасын камилләштерү, шушы юлда белем бирү оешмалары өчен яңа уку программалары әзерләү; татар укучысына әдәби-нәзари мирасны кайтару, әдәбият теориясенең тарихын өйрәнү; теоретик эзләнүләрне камилләштерү, дөнья әдәбият белемендәге фәнни-теоретик мәктәпләрнең казанышларын милли нәзари фикергә яраклаштырып куллану юлларын тәкъдим итү; XX йөз әдәбиятында барган модернистик мирасны өйрәнү, ике гасыр чигендәге «яңа» әдәбиятның үзара «диалогын» билгеләү; XX гасыр татар әдәбиятының үсеш-үзгәрешен өйрәнү концепциясен яңарту; әдәби тәнкыйть. Бер-берсенә бәйле, әмма һәркайсы мөстәкыйль үсешкә ия бу тармакларның бер галим эшчәнлегендә үрелеп китә алуы үзе үк аның киң фәнни масштабта фикерләү сәләтенә ия булуын ассызыклый.

Методик мәсьәләләр Дания Заһидуллинаның фәнни эшчәнлегендә үзәк урыннарның берсен тәшкил итә. Бу юлдагы эзләнүләрен ул рус педагогикасында барлыкка килгән яңа технологияләрне барлап, өйрәнеп, аларның уңышлы, отышлы саналганнарын милли әдәбиятны укыту өлкәсендә максатчан куллану юлларын эзләүдән башлый. Шул эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак «Урта мәктәптә татар әдәбиятын укыту» (2000, 2004) дәреслеге дөнья күрә. Әлеге хезмәтендә галимә татар әдәбиятын укыту методикасының тарихын барлый, бу тармакка үз өлешен керткән, методик мәсьәләләр белән шөгыльләнеп, эз калдырган методист-галимнәрнең эшчәнлеген күздән кичерә, яңалыгын билгели. Шуның белән янәшәдә әдәбият предметын укыту барышында кулланырга мөмкин булган яңа технологияләр, әдәбиятны тикшерү юллары һәм ысуллары хакында мәгълүматлар бирә, аларны куллану мөмкинлекләрен әдәби төрләр, жанрларга мөнәсәбәтле конкрет әсәрләргә анализлар мисалында ныгыта. Хезмәтнең теоретик һәм гамәли кыйммәте дә шунда.

Алга таба Дания Заһидуллина методик эшчәнлеген мәктәпләр, урта һәм югары уку йортлары өчен дәреслекләр, методик кулланмалар әзерләү юнәлешендә дәвам итә. Яңа гасыр башында ук тиз үзгәрешле заман таләпләре татар әдәбияты дәреслекләрен, аларның эчтәлеген үзгәртүне көн тәртибенә куя. Галимә бу таләпне тоеп ала, шул ук вакытта гамәлдәге программаларны, дәреслекләрне яңартуның дәвамлы һәм шактый катлаулы, четерекле эш икәнлеген дә аңлап, кулланмалар әзерләү эшенә керешә. Аның җитәкчелегендә эшләнеп,

укучыларның татар әдәбиятыннан белемнәрен системага салуга һәм тулыландыруга йөз тоткан «Татар әдәбияты. Теория. Тарих» (2004, Д. Заһидуллина, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев), «Татар әдәбияты. Теория. Тарих. Тулыландырылган икенче басма» (2006, Д. Заһидуллина, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев, Н. Йосыпова), «Әдәби әсәргә анализ ясау» (2005, Д. Заһидуллина, В. Әминева, М. Ибраһимов), «Татар әдәбияты: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге» (2007, Д. Заһидуллина, В. Әминева, М. Ибраһимов, Н. Йосыпова, Ә. Закирҗанов, Т. Гыйләҗев, Г. Гайнуллина) һ. б. хезмәтләр шул таләпләрне күз уңында тотып эшләнә. Бу хезмәтләрдә Д. Заһидуллинаның үзгә карашка нигезләнгән уку-укыту программаларына җирлек салына, концептуаль яңалыклар гамәлгә куела башлый. Аларда, укучыларның кызыксынуын, фән үсешен исәпкә алып, яңа терминнар турында мәгълүматлар бирелә, фәннилеге искергән, көн таләпләренә җавап бирми башлаган терминнар яңа атамалар белән алыштырыла, әдәби үсеш хакындагы гыйльми күзаллаулар киңәйтелә.

Белем бирү системасындагы үзгәрешләр, яңа технологияләр системасы барлыкка килү татар әдәбиятын укыту методикасын да федераль дәүләт белем бирү стандартлары (ФДББС) нигезендә камилләштерүне таләп итә, соңгы елларда Дания Заһидуллинаның методик эшчәнлеге ФДББС шартларында татар әдәбиятын укыту программалары эшләүгә йөз тота. Аның җитәкчелегендә һәм авторлыгында әзерләнгән әдәбият укыту программалары («Татар телендә белем бирүче мәгариф оешмалары өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова), 2011; «Татар телендә белем бирүче мәгариф оешмалары өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, Ф.Ф. Хәсәнова), 2014) балаларны үз милләтенең вәкиле итеп тәрбияләүгә, аларда милли үзаң, дөньяга караш формалаштыруга, үстерүгә юнәлтелә, әдәбият укыту әсәрне укып чыгуга гына түгел, яшь буынга матди һәм рухи мәдәниятнең, татар менталитетының үзенчәлекләрен күрсәтүгә, милли үзбилгеләнүгә йөз тотарга тиеш дигән фикер тирәсенә җыела. Гуманитар белем бирү системасында татар әдәбиятын шәхеснең интеллектуаль һәм әхлакый-эстетик үсеш дәрәҗәсен билгеләүче төп предметларның берсе итеп күтәрә. Икенчедән, шушы юлда укучыларны әдәби мирасның иң камил әсәрләре, аерым язучылар иҗаты белән таныштырырга, аларны тикшерү-анализлау юлларын үзләштерергә; зур сүз осталары иҗатының яңалыгын дөрес аңларга, объектив нәтиҗәләр ясарга, мөнәсәбәт формалаштырырга өйрәтергә, балаларның психик һәм физик сәламәтлеген саклауны тәэмин итәргә омтыла. Өченче яктан, заман укучысын әдәбиятка тарту, аның аңларга-анализларга өйрәнү юлында, классика белән янәшәдә, хәзерге татар әдәбиятына игътибарны арттыра.

Д. Заһидуллинаның фәнни эзләнүләре татар әдәбият белеме үсешенә зур йогынты ясый, бу өлкәдә академик тикшеренүләрне тирәнәйтүгә йөз тота. 2000 еллар башында ул әдәби нәзариянең

формалашу, үсү үзенчәлеген билгеләгән, аны күпсанлы хезмәтләр, фәнни-тәнкыйди мәкаләләр нигезендә раслаган, шактый әдәби, тәнкыйди ядкярләрне фәнни әйләнешкә кайтарган әдәбиятчы булып танылa. Бу олы нәтиҗәнең чишмә башы, татар әдәбиятын мәктәпләрдә укыту методикасы мәсьәләләре белән бәйләп, 1917 елга кадәр эшләп килгән татар укыту системасы, мәктәп-мәдрәсәләрдә гамәлдә йөргән әдәбият дәреслекләре хакында мәгълүматлар туплауга барып тоташа. Нәкъ менә әлеге эзләнүләр аны татар әдәбият белемендә бөтенләй өйрәнелмәгән, алга таба фәнни эзләнүләренең төп магистраль юлын тәшкил итәчәк өлкәгә – әдәбият теориясеннән беренче дәреслекләр һәм татар әдәбият нәзариясенең формалашуын тикшерүгә алып килә, XX йөз башына – татар әдәбиятының алтын чорына – Д. Заһидуллина фәнни эзләнүләренең үзәгендә торачак дәвергә якынайта. Шул эзләнүләрнең беренче тәҗрибәсе булып «Әдәбият кануннары һәм заман» (2000) китабы һәм «Татар әдәбият нәзариясенең формалашу һәм үсеш этаплары (XX гасырның беренче чиреге)» дигән темага язылган докторлык диссертациясе (2001) аваз сала. Аларда әдәбият белеменең моңа кадәр киң катлам укучыга гына түгел, күп кенә филологларга да аз таныш сәхифәләренә игътибар юнәлтелеп, идеологик кысулар тәэсирендә тарих тузанына күмелгән әдәби-мәдәни бәгланышлар, татар әдәби-фәлсәфи фикеренең гарби һәм шәркый бәйләнешләре татар укучысына тәкъдим ителә, беренче тапкыр әдәбият теориясе барлыкка килү һәм үсү юлы эзлекле өйрәнелә. Фәнни тикшерүләр Урта гасырдан башлап, XX йөз башы аша, шактый катлаулы, четерекле саналган, бер үк вакытта әдәбият белемендә шактый гына үзгәрешләр дә китергән 1920–1930 елларга кадәр җиткерелә.

Әлеге тикшеренү нәтиҗәләре XX йөз башында формалашкан әдәби-нәзари концепцияләрне, фәнни-тәнкыйди мәктәпләрне ачыкларга мөмкинлек бирә. Үз чиратында алар татарларда әдәбият теориясе, мөстәкыйль фән тармагы буларак, соңрак – совет чорында гына формалашкан дип калыплашкан карашны үзгәртүгә алып килә. Галимә XX йөз башында ук татарларның үз, рус, Европа әдәбият белеменнән аермалы, иҗади фикерләү юлы, мөстәкыйль нәзари фикере формалашуы, бу процессның инде XIX гасырда ук башлануы хакында әйтеп чыга: Урта гасырдан башлап, XIX гасырның ахырларына кадәрге вакыт милли нәзария тууга әзерлек чоры буларак аерып куела. XX гасыр башындагы әдәби-нәзари агымнар, аларның оешу тарихы, төп кануннары, милли асылы, йөз тоткан, таянган юнәлешләре ныклап өйрәнелә, җәмгыятьчеләр, рухиятчеләр мәктәпләренең һәм милли сүз сәнгатендәге яңа әдәби концепцияләрнең туу алшартлары барлана, аларның үзгәреш-яңарышы ачыклана. Әлеге эзләнүләр галимәгә шул чорда милли аң үсешенең дә югары биеклеккә ирешүен исбатлау мөмкинлеген бирә. Шуның белән янәшәдә аның тарафыннан Г. Сәгъди, Г. Баттал, Г. Ибраһимов, Н. Хәлфинның һ. б. әдәбият теориясенә кагылышлы моңа кадәр аз таныш хезмәтләре фәнни

әйләнешкә кертеп җибәрелә, алар Европа, рус әдәбиятчыларының карашлары, тәгълиматлары белән бәйләнештә тикшерелә, бу исә татарларда нәзария фәненең мөстәкыйль тармак буларак формалашуын ныклы исбатлауга, дәлилләүгә юл ача.

Татар нәзари фикере тарихын тирәнтен өйрәнү, XX йөз башы татар әдәбияты белән кызыксынып китү галимәгә киләчәк фәнни эзләнүләре өчен тагын бер өлкәне ачып җибәрә. Ул – моңа кадәр игътибардан читтә калган, идеологик максатлардан чыгып, махсус өйрәнелмәгән яки тискәре яктан гына бәяләнеп килгән, әмма искиткеч кызыклы һәм мавыктыргыч модернистик эзләнүләр. Нәтиҗәдә Дания Заһидуллина, әлегәчә үзенең тикшерүчесен көтеп яткан әдәби катламнарны актарып, «Модернизм һәм XX йөз башы татар прозасы» (2003) хезмәтен татар укучысына тәкъдим итә. Хезмәт «татар модернизмы» төшенчәсен нигезләве, аны теоретик нигезгә салуы, модернизмның рус һәм Европа әдәбиятыннан үзгә, милли төсмерләрен, аның татар әдәбиятында формалашкан төп агымнарын, аларның поэтик алымнарын, принципларын аерып чыгаруы, модернистик әсәрләрне өйрәнүнең милли концепциясен булдыруы белән әһәмиятле, актуаль. Галимә модернизмның милли сәнгатькә килеп керү юлларын аерып куя һәм мәдәни үсешнең татар милләте формалашу, татарларда иҗтимагый, фәлсәфи, сәяси күтәрелеш белән бәйле төстә баруын билгели. Әлеге тикшеренүләр моңа кадәр декадентлык исеме астында тискәре бәяләнеп килгән яңа күренешкә бөтенләй башка яссылыктан якын килү мөмкинлеген бирә, шушы юнәлештә яшәп килгән фикерләрне кире кагып, модернизмның татарлар өчен ят булмавын, хәтта гасыр башында әдипләр тарафыннан үз итеп, яратып кабул ителүен дәлилләргә мөмкинлек бирә. Шул рәвешле татар әдәбият белемендә бүгенгәчә ачык калган «бездә модернизм булганмы, үсешкә ирешә алганмы һәм, гомумән, «изм»нар кирәкме, аларсыз да әдәбиятны өйрәнеп булмыймы?» кебек сорауларга анык җавап бирелә.

Әмма бу эзләнүләрнең тагын бер әһәмиятле ягы була: модерн әдәбиятның фәлсәфи-эстетик нигезләрен билгеләгән әдәби материал татар матбугатында дөнья күргән тәнкыйди, публицистик, фәлсәфи, нәзари, агиографик язмалар, татар әдипләре, галим-фәлсәфәчеләренең фикерләре белән дәлилләп барыла. Биредә татар укучысы өчен билгесез саналган М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров кебек авторлар мирасы, аерым алганда, М. Хәнәфинең «Айсылу», «Милләтем», Н. Гасрыйның «Гыйшкымның хәрабәләре», Ф. Әмирханның «Фәрештәләр җуатсыннар сине», Ай өстендә Зөһрә кыз», Г. Рәхимнең «Эч пошканда», «Хан мәчетендә», «Көзге хикәя», З. Нуркинның «Бәхет», Б. Мансурның «Татар егете», М. Гафуриның «Хан кызы Алтынчәч», Ә. Тангатаровның «Ташландык кабер» кебек өйрәнүдән читтә калган әдәби әсәрләре халыкка кайтарыла, татар әдәбиятының тарих тузанына күмелеп, күренми яткан әдәби мирасы, байлыгы ктырты- ла, М. Хәнәфи, Ә. Хәсәни, Самат, Г. Газиз кебек тәнкыйтьчеләрнең моңарчы махсус өйрәнелмәгән мәкаләләре әдәби-гыйльми әйләнешкә

кертеп җибәрелә (гомумән, М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров, Ә. Хәсәни исемнәрен Д. Заһидуллина кире кайтарды дисәк, һич тә арттыру булмас), аларның мирасына лаеклы бәя бирелә. Икенче яктан, бу хезмәт үз чорында татар әдәбият белемендә үзгә фәнни-тәнкыйди тикшерену методикасын булдыру зарурлыгын да көн тәртибенә куя. Мондый омтылышның әдәбиятны яңача өйрәнү кирәклеге ачыкланган, әмма фәнни җәмәгатьчелекнең төгәл нәтиҗәләргә килә алмаган чорда ясалуы аның әһәмиятен, гыйльми кыйммәтен тагын да арттыра, авторының еракка карап эш итә алуын, глобаль фикерләүгә ия булуын тагын бер кат раслый.

Модернистик әдәбият белән кызыксыну Дания Заһидуллинаны фәлсәфи әсәрләр дөньясына алып керә. «Дөнья сурәте үзгәрү» (2006) хезмәте шул эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак дөнья күрә. Ул татар сүз сәнгатендә дөнья сурәтенең үзенчәлеген, аның трансформациясен тикшерү үзәгенә куйган беренче хезмәтләрдән була. Әлеге монографиясендә галимә Тарту-Мәскәү семиотик мәктәбе, аерым алганда Ю.М. Лотман тәкъдим иткән әдәби әсәргә структураль-семиотик анализ ясау юлларын татар материалында чарлый, шушы тәгълиматка таянып, XX йөз башы татар әдәбиятының үзәгендә торган дөнья сурәтенең мәгърифәтчел, трансцендентальь, гыйсъяный һ. б. төрләрен аерып чыгара, Көнчыгыш һәм Европа фәлсәфи концепцияләренең татар әдипләре тарафыннан кулланылу үзенчәлеген билгели. Шуның нәтиҗәсендә ул XX йөз башы фәлсәфи әсәрләренә хас һәм теләсә кайсы фәлсәфи әсәрне бәяләүдә нигез хезмәтен үти алырлык берничә нәзари сыйфатны, тенденцияне аерып чыгара: автор позициясе әсәр структурасында урын алган дөнья сурәте аша төгәлләшә; дөнья сурәте әдәби әсәр төзелешенең нигезендә яткан бинар оппозицияләр нигезендә ачыла; шул юлда символлар үзәкне тәшкил итә; фәлсәфи әсәр күпкатламлы булу сәләтенә ия; татар фәлсәфи әдәбияты, Көнчыгыш һәм Көнбатыш фәлсәфи концепцияләрен бербөтенгә туплап, милли җирлеккә яраклаштырып трансформацияли – аның, һичшиксез, үз милли йөзе бар. Д. Заһидуллина соңгы еллар гуманитар фәнендә игътибар үзәгенә менгән суфичылыкның татар мәдәниятенә фикри йогынты ясаган күренеш кенә түгел, әдәби дөнья сурәтен билгеләгән, аны үзгәртү көченә ия булган төп агымнардан булуын исбатлый. Шәрык һәм Гареб әдәбиятыннан, нәзариясеннән тирән белемен файдаланып, нәзари фикерләрен шушы чорның күренекле авторлары Г. Тукай, Дәрдемәнд, С. Рәмиев, Н. Думави, Ш. Бабич, Ф. Әмирхан, Г. Исхакый, Ш. Камал, М. Хәнәфи, Ә. Тангатаров, М. Гафури кебек тулы бер плеяда әдипләрнең иҗатлары, аларның игътибардан читтәрәк кала килгән әсәрләре мисалында гамәли төгәлләштерә, шул рәвешле XX йөз башы милли сүз сәнгате хакында комплекслы күзаллау булдыра.

Соңрак дөнья күргән «Модернизм в татарской литературе первой трети XX века» (2013) хезмәтендә Д. Заһидуллина XX йөз башы әдәбият мәйданында алып барылган эзләнүләрнең 1920 елларга

кадәр үстерелеп, баетылып килүен исбатлый. Нәзари, фәлсәфи характердагы материал аша галимә татар әдәбиятын дөнья әдәбиятларына тоташтыра: классик булмаган мәдәниятнең татар әдәбиятында формалашу алшартларын барлый, үзгәреш-яңарышын ачыклый. Үз чиратында татар әдәбиятындагы модернистик эзләнүләр Европа, рус әдәбияты казанышлары белән бер үремтәдә тикшерелә, мондый масштаблылык татар сүз сәнгатен дөнья әдәбияты фонында карау, шул ук вакытта милли әдәбияттагы модернизмның асыл сыйфатларын, үзгә хасиятләрен төгәлләштерү мөмкинлеген бирә. Шуның нәтиҗәсендә Д. Заһидуллина 2003 елда тәкъдим иткән татар әдәбиятында модернизмның үзгә формасы, үзгә алымнары формалашуы хакындагы фикерен тирәнәйтә.

Татар әдәбиятының яңа катламнарын татар укучысына кайтару юнәлешендә Д. Заһидуллина әдәбият галиме генә түгел, текстолог буларак та танылып өлгерә. Фәнни эзләнүләре барышында Гали Рәхимнең (Гали Рәхим. Сайланма әсәрләр, 2004), Г. Сәгъдинең (Габдрахман Сәгъди: фәнни-биографик җыентык, 2008), Ә. Тангатаровның, Хәнәфинең, Ә. Хәсәнинең һ. б. тарих тузанына күмелгән әдәби-тәнкыйди, гыйльми мирасын бүгенге укучыга кайтаруга үзеннән зур өлеш кертә. Бу хезмәтләр 1930 елларда мәгълүм сәбәпләр нәтиҗәсендә өзелеп калган әдәби, гыйльми фикерләрне бүгенге карашлар белән ялгап җибәрә, урынсыз онытылган бу шәхесләрнең тормыш һәм иҗат биографиясен, мирасын алга таба бербөтен итеп өйрәнүгә юл күрсәтә, тәүге сукмакларны сала.

Нәзари фикер үсешен, XX йөз башы әдәбияты тарихын өйрәнеп, Д.Заһидуллина әдәбият белеме фәнендә XX йөз әдәби процессын тикшерерлек, аның олы тарихи һәм мәдәни потенциалын күңелдән уздырып, һәр күренешнең үз урынын билгеләрлек, аңа объектив якын килерлек гыйльми концепция табылмавы хакында нәтиҗәгә килә. XX йөз башы, 1920–1930 еллар татар әдәбият белемендәге гыйльми мирасны тирәнтен өйрәнеп, алардагы фикри казанышларны үстереп, алга таба шушы нигездә әдәбият тарихын өйрәнүдә үз концепциясен эшли башлый. Әдәбият белемендә барган позитив үзгәрешләр дә сүз сәнгате тарихын өйрәнүнең кыйбласын яңартуны, үткәннәрне бөтенләй сызып ташламый гына, әдәби-мәдәни мирасны тагын бер кат күз уңыннан үткәрүнең үзгә концепциясен тәкъдим итүне көн тәртибенә куя.

XX гасыр татар әдәбиятының төрле дәверләрен аерым аспектларда тикшерү-анализлау аша Д. Заһидуллина XX гасыр татар әдәбиятын бербөтен процесс буларак өйрәнүгә килә һәм милли сүз сәнгатенең, әлеге катлаулы, каршылыклы чорын бәяләүдә үз концепциясен тәкъдим итә. Узган гасыр татар әдәбиятының үсеш-үзгәреш тарихын өйрәнү объекты итеп алган «XX гасыр татар әдәбияты тарихы» (2011, Д. Заһидуллина, Н. Йосыпова) дәреслеге шушы юнәлештәге беренче комплекслы хезмәтләрдән була. Галимә татар әдәбият белемендә тәүге тапкыр XX гасыр сүз сәнгатенең милли нигезләргә, милли

традицияләргә таянып үсү-үзгәрүе хакындагы тәгълиматны гамәлгә куя, татар әдәбият белеме өчен стандарт булмаган мондый караш аңа совет чорында да сүз сәнгатенең үзгә сукмаклар салып, югары үсешкә ирешүен исбатларга юл ача. Нәтиҗәдә, XX гасыр татар әдәбиятының, югалтулар һәм табышлар аша булса да, XX йөз башында ирешелгәннәрне үстереп, баетып, «совет чоры» дип исемләнгән һәм бәяләнгән дәвердә дә милли нигезләрне саклап яшәргә омтылуы, башка әдәбиятларны кабатламыйча, үз йөзен булдырып үсүе исбатлана.

Шушы тәгълимат нигезендә Д. Заһидуллина XX гасыр татар әдәбиятының тулы тарихын колачлап ала: XX йөз башы әдәбияты XX–XXI гасыр чикләре сүз сәнгате белән тоташтырыла. XX гасыр әдәбиятын бөтенлекле система итеп өйрәнү милли традицияләрнең дәвамчанлыгын, эстетик байлыкны, поэтик тирәнлекне, иҗади юнәлеш, агым, алымнарның күплеген күрергә мөмкинлек бирә. XX гасырның икенче яртысы татар прозасын һәм поэзиясен милли мәдәни традицияләр яктылыгында бәяләгән «1960–80 еллар татар әдәбияты: яңарыш мәйданнары һәм авангард эзләнүләр (2015)» хезмәте шушы яктан әһәмияткә ия. Поэтик һәм прозаик әсәрләрдә герой концепциясен, сурәтле фикерләү үзенчәлеген, үзенчәлекле символлар дөньясын колачлап өйрәнү моңа кадәр бу юнәлештә эшләгән галимнәрнең фикер-карашларын үстереп, иҗатларга яңача караш ташларга мөмкинлек тудыра. Д. Заһидуллинаның бу чор әдәбиятындагы күтәрелешнең авангард эзләнүләргә бәйле булуы, авангард күренешләрнең дөнья әдәбиятындагы охшаш тенденцияләр тәэсирендә, примар системаның бер өлеше төсендә формалашуы, әмма аның үзгә традицияләргә, милли үзенчәлекләргә нигезләнеп үсүе хакындагы фикере әдәбият гыйлемендә яшәп килгән стандарт фикер офыкларын киңәйтеп җибәрә. Милли традицияләргә таянып үсү галимә тарафыннан татар сүз сәнгате өчен чикләү түгел, киресенчә, традицион нигездә яңалыкларны үзләштерүнең, милли җирлектә нинди үзгәрешләр кичереп иҗади яраклашуын күзәтүнең бер принцибы буларак тәкъдим ителә. Шул рәвешле 1960–1980 еллар татар әдәбиятының һич кенә дә торгынлык чоры сүз сәнгате түгел, ә милли традицияләргә нигезләнгән күтәрелеш чоры, үсүнең өр-яңа сукмакларын салган, яңа кеше концепциясен формалаштырган дәвере буларак аерып куела, совет чорында да әдәби барышны үзгәртерлек, милли нигездән үстереп китәрлек яңа сукмаклар табылуы дәлилләнә. Күпсанлы әсәрләргә анализлар әдәбият белемендәге «милли яңарыш 1990 елларда башлана» дип калыплашкан карашны үзгәртә һәм үзгә фикер белдерүгә юл ача: милли нигезләргә әйләнеп кайту процессын татар әдәбияты XX гасыр уртасында ук башлый.

Әдәбият тарихын бербөтен система итеп, синхрон һәм диахрон яссылыкларда масштаблы өйрәнү теләге эзләнүләрне XX–XXI гасыр чикләренә кадәр киңәйтүне көн тәртибенә куя. Моңа кадәр дә күпсанлы тәнкыйть мәкаләләрендә, «Яңа дулкында» (2006) монографиясендә ассызыкланып килгән фикер-карашлар «Современная татарская

проза (1986–2016): основные тенденции историко-литературного процесса» (2017), «Татарская поэзия рубежа XX–XXI веков (1986–2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски» (2017) хезмәтләрендә системага салына, тирәнәйтелә. Бу монографияләрдә Д. Заһидуллина тарафыннан ике гасыр чиге татар сүз сәнгатендә формалашкан яңа күренешләр, агымнар аерып чыгарыла, «постреализм», «постромантизм», «неореализм», «постмодернизм» һ. б. төшенчәләрнең милли үзенчәлеге тәгаенләнә. Бер яктан, милли традицияләрнең хәзерге әдәбиятка кадәр килеп җитүе, ягъни татар әдәбиятының үз, милли йөзе булуы фикере исбатлана, икенче яктан, ике гасыр чигендә сүз сәнгатенең яңа, үзгә этапка кереп баруы ассызыклана. Шул рәвешле, бу тикшеренүләр татар сүз сәнгатен үз традицияләре формалашкан, шул ук вакытта яңалыкларны милли җирлеккә яраклаштырып кабул итә алган, башка алдынгы әдәбиятлар белән янәшәдә тәңгәл үсеш-үзгәреш кичерә торган, нинди генә шартларда да үз имманент, эчке закончалыкларын саклап кала алган бөтенлекле система итеп раслый.

Әдәбият фәненең төрле аспектларында тирәнтен эзләнүләр алып барган, еш кына яңа сүз булып кабул ителгән, үзеннән соңгы эзләнүчеләргә сукмаклар салып калдырган монографияләре, кулланмалары белән янәшәдә Д.Заһидуллина «Казан утлары», «Мәйдан», «Чын мирас», «Фәнни Татарстан» кебек журналларда бүгенге әдәби барышны бәяләгән, дөнья күргән яңа әсәрләргә җентекле фәнни анализ, шулар нигезендә кызыклы гомумиләштерүләр ясаган язмалары белән дә чыгыш ясый. Фәнни, академик тәнкыйтькә йөз тоткан, үзе өйрәнү үзәгенә алган шагыйрь, прозаик яки драматургның әдәби барыштагы урынын, нинди иҗат юнәлеше, агымы тарафдары булуын, башка авторлар иҗатында дәвам ителергә мөмкин үзенчәлекләрен анык билгеләп барган бу язмалар әдәбият белеменең тагын бер тармагын – әдәби тәнкыйтьне үстерүгә, аның фикри офыкларын киңәйтүгә йөз тота. Академик тәнкыйть белән бергә Д. Заһидуллина тәнкыйтьнең тагын бер тармагын – XX йөз башында зур үсеш алган, әмма бүгенге көн өчен актуальлеген киметкән оператив тәнкыйтьне тергезү омтылышын ясый. Гомумән, ул бүгенге көндә татар әдәби тәнкыйтен җанландыру юлын нәкъ менә оператив тәнкыйтьне популярлаштыруда күрә. 2017 елдан башлап «Казан утлары» журналында ул башлап җибәргән «Җәһәт тәнкыйть: сәхифәне Д. Заһидуллина алып бара» рубрикасы шул хакта сөйли. Әдәби мәйданда әлегә үз фикерен әйтергә өлгермәгән, яңа аяк басып килүче яки яшь авторларның әсәрләре артыннан ук, аның сыйфаты нинди булуга карамастан, галимәнең күләме зур булмаган рецензиясе тәкъдим ителә. Аларда әсәргә беренчел бәя бирелә, аның сәнгатьлелек дәрәҗәсе тәгаенләнә, кимчелекләре һәм киләчәккә камилләшү мөмкинлекләре билгеләнә, нәтиҗәдә авторга әсәрне үзгәртергә-төзәтергә киңәш биреп барыла. Д. Заһидуллинаның моннан тыш та республика газета-журналларында басылган күпсанлы язмаларында Р. Зәйдулла, Р. Аймәт, Н. Гамбәр

һ. б. авторларның әле генә табадан төшеп, кулга килеп кергән җыентыкларына беренчел бәя бирелә. Китаплардан алган тәэсирләрне уртаклашып язылган мондый рецензияләрнең басманы укучыга тәкъдим итүгә, популярлаштыруга һәм татар укучысына тарату эшенә өлеш кертүен дә ассызыклау мөһим. Ул мәкаләләр дә, Дания Заһидуллина каләменнән төшкән монография-хезмәтләр кебек үк, теоретик нигезле, фәнни җәһәттән тирән, бер үк вакытта иҗади рухлы булулары белән аерылып тора һәм авторының чын мәгънәсендә олпат, үз концепциясен булдырган, әдәбият белеме фәнен яңа югарылыкка күтәргән галим, бу өлкәдә идеяләр әйдаманы булуын тагын бер кат дәлилли.

Юсупова Нурфия Марс кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты
Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты
Г. Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенең
татар әдәбияты кафедрасы доценты